

EXPLANÁCIA A CHÁPANIE V HUMANISTIKE: KONTROVERZIA ALEBO KOMPLEMENTARITA?

TATIANA SEDOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

SEDOVÁ, T.: Explanation and Understanding in the Humanities: Controversy or Complementarity?
Filozofia 44, 1989, No. 5, p. 566.

In the paper differences and connections between the understanding and explanation in social sciences are analyzed. Presuming their complementarity, the difference between description and explanation is fixed whereby general methodological and philosophical reflections are supported by concrete historiographic material. In this sphere of facts it is also distinguished between the explication of concepts and explanation of ontic entities (historical facts, events, acts).

In connection with the practical syllogism as the form of the substantiating explanation the question of validity of this scheme of reasoning is set up. The psychological interpretation of understanding is criticized by means of characteristics of non-trivial and correct explanation.

Pôvodné úsilie bádenskej vetvy novokantovstva smerovalo k rozlíšeniu vied o prírode a vied o kultúre, nie na podklade predmetu skúmania, ale prostredníctvom metódy utváranej kognitívnym záujmom bádateľa, konceptualizáciou empirických daností jednak v smere odhaľovania istých pravidelností v dianí (nomotetická metóda), jednak v zmysle postihovania jedinečných, neopakovateľných príznakov udalostí (idiografická metóda). „... tento metodický protiklad klasifikuje len výskum, nie obsah samých vedomostí. Je naďalej možné a ukazuje sa aj v skutočnosti, že tie isté predmety sa môžu stať objektom nomotetického, a popritom aj idiografického výskumu“ [1, s. 529].

Kvôli presnosti treba pripomenúť, že Rickert akcentoval aj predmetné odlíšenie vied, ale za rozhodujúce kritérium členenia disciplín pokladal formálne hľadisko. Novokantovská inšpirácia našla odozvu u mysliteľov, ktorí sa pokúsili určiť demarkačnú čiaru medzi humanitnými a prírodovednými odbormi so zreteľom na procedúru chápania ako metódy sui generis, a takto hájiť legitímnosť a svojbytnosť humanistiky voči univerzalistickým nárokom pozitivistického modelu jednotnej vedy založenom na unifikovanej metóde kauzálneho vysvetľovania.

Skutočnosť, že úvahy začíname letmou historickou retrospektívou a poukazom na metodologické zacielenie bádenskej školy, nie je vonkoncom náhodná ani samoučelná. Vidí sa nám, že metodologický odkaz Windelbanda a Rickerta môže byť v mnohom poučný pre dnešné metodologické diskusie o špecifickosti sociálneho a historického poznania, keďže aj dnes sa stretávame so snahami obhájiť osobitosti humanitného poznania výpožičkami z Diltheya na jednej strane a s tendenciou stierať rozdiely medzi prírodnou a spoločenskou vedou jednotnou explanačnou schémou na strane druhej.

Prv než sa pokúsime argumentovať v prospech tézy, že metodológia spoločenských vied úzko súvisí s teóriou konania, chceli by sme ešte aspoň náznakovito poukázať na použitie termínu „humanistika“, lebo sa pridŕžame platnej, ale často zabúdanej inštrukcie: „určuj význam slov a zbavíš svet poloviny omylov“ (Descartes).

V texte narábame s daným termínom, ktorý sme prevzali z poľskej literatúry (K. Ajdukiewicz, L. Nowak, J. Kmita, T. Pawlowski a i.) ako s označením celej palety empirických aj normatívnych vied zameraných na výskum spoločnosti, kultúry a dejín. Robíme tak z dôvodu, že podľa našej mienky v slovenčine nemáme príliehavé jednoslovné pomenovanie, ktoré by postihovalo špecifickosť sociálneho a historického poznania tak ako nemecký výraz „Geisteswissenschaften“ a jeho anglický ekvivalent „humanities“. Spojenie „humanitné vedy“ nepokladáme za najšťastnejšie, napriek tomu, že na niektorých miestach s ním tiež pracujeme, keďže vzhľadom na historickú tradíciu a domáce súvislosti vyvoláva toto označenie asociácie, ktoré obmedzujú a zužujú sociálne a historické poznanie zväčša na klasické filologické disciplíny.

Naproti tomu, v prípade humanistiky etymologický a reálny význam slova vzájomne korešpondujú; obsah pojmu humanistiky špecifikuje kultúru voči prírode a zároveň uchováva ten zmysel, ktorý je nerozlučne spojený s renesančným chápaním fenoménu humanity. E. Panofský vo svojom pozoruhodnom diele *Význam ve výtvarnem umění* presvedčivo ukázal, že chápanie humanity v renesancii má ambivalentný charakter prameniáci na jednej strane z oživenia klasickej antitézy humanitas versus barbaritas a z prežívajúcej stredovekej opozície medzi humanitas versus divinitas na strane druhej. Táto podvojná interpretácia humanity viedla k rozčleneniu jednotného stvoreného bytia na svet kultúry a svet prírody, ktoré stredoveká scholastika fakticky nepoznala. A práve toto rozlíšenie utvorilo atmosféru pre formovanie, rozvoj a diferenciaciu sociálneho a historického poznania.

Pri pohľade na vývin vedy, jej systematizáciu a výsledky možno tvrdiť, že rozvoj vedeckého poznania sa niesol v znamení súperenia medzi nárokmi aristotelovsko-teleologického a galileovsko-kauzálneho vysvetlenia. Z tejto perspektívy je zrejmé, prečo sa pri určení zvláštnosti vied o človeku, dejinách a kultúre vysunul do centra pozornosti pomer medzi vysvetlením a chápaním. Netreba azda osobitne dokazovať, že metodologickým východiskom sociálneho aj historického poznania je vždy istá predstava o povahe a podstate ľudskej činnosti, o ktorú sa opierajú aj formy zdôvodňovania.

Pripomeňme v tejto súvislosti M. Webera, podľa ktorého predpoklad racionálneho konania, resp. sama možnosť tejto racionality tvorí apriórny základ vied o kultúre, pričom racionalita spočíva v možnosti subjektu zvoliť primeraný prostriedok pre svoje ciele, čo bádateľovi umožňuje racionálne priradovanie súvislostí, a teda chápanie. Budujúci chápaciu sociológiu Weber určuje jej podstatu ako vedy prostredníctvom interpre-

tácie pojmu konania, deskripcie jeho rozličných typov a kauzálnym objasňovaním jeho priebehu a účinkov. Pre naše úvahy nie je bez zaujímavosti, že Weber nekladie chápanie do protikladu k vysvetľovaniu, ale podčiarkuje ich spojitosť, hoci konštatuje, že „obidva postupy začínajú svoju prácu na celkom opačných póloch diania“ (10, s. 124). Nezanedbateľný význam má aj požiadavka, v rámci ktorej „interpretácie zmyslu konkrétneho správania sú, prirodzene, aj pre ňu [pre sociológiu — T. S.] i pri najväčšej evidentnosti zo začiatku iba hypotézami priradovania“ (10, s. 124). Tento postulát teda vyžaduje verifikáciu hypotéz v sociológii tými istými prostriedkami ako v každej inej empirickej vede.

Ak akcentujeme tézu o činnostnom fundovaní metodológie humanitných vied, ktorá podmieňuje formy vysvetľovania a zdôvodňovania, plynú pre metodológiu spoločenských vied tieto otázky: 1. Čo to znamená chápať alebo vysvetľovať konanie? 2. Možno ľudskú činnosť objasňovať kauzálné analogicky ako prírodné udalosti? 3. Aké sú nevyhnutné a postačujúce podmienky historického a sociálneho vysvetlenia? 4. Aký je súvis a rozdiel medzi chápaním a vysvetlením konania v prirodzenom a vedeckom živote? S dôrazom na naznačené problémové okruhy všimneme si niektoré aspekty vzťahu medzi explanáciou a chápaním.

Ako každý problém, má aj spor vysvetlenie versus chápanie svoju históriu. Pri rekonštrukcii dejín tejto polemiky možno na základe Apellovej periodizácie vyčleniť tri kľúčové etapy, ktoré sa pri riešení rozdielov medzi explanáciou a chápaním navzájom líšia prístupom, konceptualizáciou a dosiahnutým výsledkom. Prvá fáza je spätá s novokantovstvom, Diltheyom, Droysenom a Weberom. Podľa Apela predkladané koncepcie sa pohybujú v rozmedzí epistemologickej paradigmy, poplatnej Kantovmu vymedzeniu kategoriálnych podmienok medzi kauzalitou a predmetom skúsenosti. Druhá etapa tematizácie problematiky explanácie versus chápanie priniesla odklon od epistemologicko-gnozeologickej interpretácie; ťažisko uvažovania sa presunulo smerom k logicko-sémantickej explikácii. Pozoruhodným výsledkom snažení druhej etapy bol model vysvetlenia, ktorý predložili Hempel a Oppenheim. Napriek všetkým kritickým výhradám voči Hempel-Oppenheimovej schéme v jej deduktívno-nomologickej alebo induktívno-probabilistickej verzii, nemožno nevidieť, že práve títo autori sa neuspokojili len s hmlistým, všeobecným opisom vedeckého vysvetlenia, ale po prvý raz predložili explicitne formulované postačujúce podmienky korektného a adekvátneho vedeckého objasnenia (explanácie). Požiadavky, ktorých splnenie zaručuje korektnosť explanácie, sa vzťahujú nielen na výroky v explananse, ale aj na postupnosť krokov vedúcich od explanansu k explanandu. Ide o štyri postuláty: 1. argument, ktorý vedie od explanansu k explanandu, musí byť korektný; 2. v štruktúre explanansu musí byť aspoň jeden zákon, resp. výrok alebo ich konjunkcia, z ktorých zákon vyplýva; 3. výroky v explananse musia mať empirický obsah; 4. výroky v štruk-

túre explanansu musia byť pravdivé. V prípade deduktívno-nomologického vysvetlenia sa stupňuje prvý postulát v tom zmysle, že výrok v explanande opisujúci vysvetľovaný fenomén musí byť logickým dôsledkom explanansu.

Rozhodujúcou tézou, pokiaľ ide o pomer vysvetlenie a chápanie, je názor, že v rovine historického vysvetlenia chápanie nie je plauzibilnou ani nevyhnutnou vedeckou metódou, ale túto procedúru možno nanajvýš pripustiť ako heuristický prostriedok generovania hypotéz. Naznačená explikácia pomocou Hempel-Oppenheimovho modelu vyvolala vlnu nesúhlasu zo strany stúpcov postheideggerovskej fenomenologickej hermeneutiky (Gadamer, Schütz).

Pre tretiu etapu, ktorá sa sformovala pod vplyvom ideí neskorého Wittgensteina a britskej analytickej filozofie, je príznačné prelínanie sa niektorých motívov tradičnej hermeneutiky a analytickej filozofie. Nový impulz do diskusie priniesla Wrightova kniha *Vysvetlenie a chápanie*, v ktorej autor predložil explanáciu pomocou tzv. praktického sylogizmu.¹

Abstrahujúc od rôznych významov termínu „vysvetlenie“ tak v prirodzenom jazyku, ako aj v sfére vedy môžeme povedať, že vysvetlenie patrí k základným formám systematizácie a rozvoja vedeckého poznania. Ak berieme do úvahy túto funkciu vysvetľovania, má Stegmüller zrejme pravdu, keď zavádza rozlíšenie medzi logicko-systematickým a pragmatickým pojmom vysvetlenia.

Pragmatický pojem vysvetlenia je nerozlučne spätý s mimojazykovými faktormi, treba ho relativizovať vzhľadom na istý subjekt, jeho normy a pravidlá, prostredníctvom ktorých uznáva dané vysvetlenie ako korektné a adekvátne. To, čo platí ako postačujúce vysvetlenie pre jedného, nemusí platiť ešte pre druhého. Obsah a rozsah pragmatického pojmu vysvetlenia podlieha historickým premenám a korektívom. Preto možno opodstatnene tvrdiť, že reálne vedecké vysvetlenie neprebíha podľa Hempelovej schémy, ale že je skôr riešením úloh — problémov koncipovaných podľa akceptovaných paradigiem a vzorov. Aj vedecká explanácia má preto istú životnosť, ktorá sa preveruje skúškou v čase, v priebehu ktorého jedno vysvetlenie strieda druhé adekvátnejšie a obsažnejšie. Lenže Hempelov model sa týka jazykovej štruktúry vysvetlenia, a teda kľúčovým problémom je otázka, aké výroky tvoria explanans, a čo opisuje tvrdenie v explanande. Z tohto zorného uhla schéma asi môže podľa našej mienky odlíšiť triviálne od netriviálneho vysvetlenia. [Vysvetlenie je netriviálne vtedy, ak 1. je v súlade s doposiaľ dobre zdôvodnenými poznatkami; 2. jedna konceptuálna schéma zahrnuje

¹ Podrobnú charakteristiku jednotlivých etáp riešenia vzťahu explanácia versus chápanie pozri In: 2.

rôzne danosti; 3. pomocou neho možno získať nové predikcie, ktoré by bez tohto vysvetlenia ostali neznáme.²

S dôrazom na nevyhnutné podmienky korektného, netriviálneho vysvetlenia je očividný rozdiel medzi opisom a explanáciou. V tejto súvislosti sú po ruke nepreberné doklady, ako sa najmä v rovine humanitného poznania práve v naivnej viere predkladajú opisy namiesto vysvetlení, pričom si autori neuvedomujú, že žiadny, akokoľvek úplný, vyčerpávajúci opis nemôže nahradiť vysvetlenie.

Opis je hľadaním odpovede na otázku typu „čo je daný fenomén“, kým pri vysvetľovaní ide o odpoveď na otázku „prečo sa niečo deje tak a tak“, resp. „ako je možné, že to a to“. Už na úrovni deskripcie pracujeme s klasifikáciou a typologizáciou, ale tieto podoby systematizácie neslobodno zamieňať s explanáciou.

Na ilustráciu pomeru medzi opisom a vysvetlením uveďme napr. dielo J. Spěváčka *Karel IV.* Konceptia knihy a autorove úvahy sa odvíjajú v dvoch polohách: chronologická, deskriptívna rovina sa prelína s problémovou, na ktorej sa podávajú objasnenia. Pokiaľ Spěváček zobrazuje nástup luxemburskej dynastie na český trón, Karolovu mladosť a vplyvy, ktoré sformovali jeho osobnosť, literárnu činnosť panovníka a pod. ide o historiografické opisy na podklade pramenného materiálu. Akonáhle však začínajú úvahy o koncepcii štátu, ktorú Karol IV. sledoval, výklady jeho vzťahu k pápežovi Klimentovi VI., k avignonským pápežom, k Francúzsku, objasnenia politiky voči mestám a i. máme do činenia s viac alebo menej uspokojivými explanáciami.

V danom kontexte treba upozorniť ešte na jeden moment problematiky. Na úrovni historického poznania treba rešpektovať rozlíšenie medzi explikáciou pojmov, s ktorými historik pracuje a explanáciou historických faktov a udalostí. Spomenutá kniha je aj v tomto smere priamo čítankovým príkladom. Napr. ak explikujeme pojmy pápežský nepotizmus, Zlatá bula sicílska, kurfirsti, fajt, svätá ríša rímska, *dominium generale* atď. pohybujeme sa v sfére identifikácie obsahu pojmov, v oblasti významov, pričom napr. v prípade termínov „fajt“, „kurfirsti“ siahneme aj k etymologickej interpretácii, ale vonkoncom nejde o vlastné historiografické vysvetlenia; naopak, o explanáciu historických udalostí pôjde v prípade zobrazovania zdrojov českej štátnosti, objasnenia motivácie politickej, ekonomickej a kultúrnej činnosti Karola IV., interpretácie vzťahu panovníka k svätováclavskej tradícii a Karolovi Veľkému, odhaľovania zdrojov spoločenskej krízy stredovekej spoločnosti, ktorá v českých krajinách vyústila do husitstva a pod.³

Z uvedených príkladov vyplýva, že máme na mysli rozlíšenie medzi objektom skúmania (historický fakt, konštruovaný pomocou prameňov

² Blížšie pozri In: 7.

³ Explikácie pojmov pozri podľa vecného registra In: 8.

a pomocou historických disciplín) a objektom vedenia (konceptuálne prostriedky a ich chápanie). V historickom poznaní nesporne dochádza k interakcii medzi „obzorom poznávajúceho a obzorom poznávaného“ (Bachtin). Vynára sa však otázka, či toto prenikanie sa horizontov možno stotožňovať s procedúrou vcítania sa?

Príťažlivosť chápania pre mnohých vedcov z oblasti historického a sociálneho poznania interpretovaného podľa Diltheya spočíva asi v tom, že postupy znovuprežitia, opätovného prežívania, vcítania uplatnené napr. pri posudzovaní istej historickej udalosti alebo činu historického dejateľa korelujú s rozšírenými intuitívnymi predstavami o pochopení a prístupnosti psychiky iného subjektu. Samotný Dilthey pôvodne preferoval chápanie ako rekonštrukciu súvislostí psychického života individua, jeho výrazu v zážitku, geste a jazykovom útvare: neskôr svoju koncepciu modifikoval v tom smere, že ťažisko uvažovania o chápaní posunul do sveta objektivizovaného sveta zmyslu, k jeho štrukturácii, z čoho vyvodzoval možnosti chápania aj psychických prejavov.

Čiastkové postupy chápania (vcítanie, opätovné vytváranie, opätovné prežívanie) Dilthey pokladal za príznaky kultivovanej interpretácie, ktorá sa stupňuje s rozvojom dejinného vedomia. „Východisko pre určenie duchovných výpovedí sme našli v charaktere prežívania, ktoré je sprístupnením si prítomnosti“ (5, s. 324). Dilthey však celkom bez obalu priznáva, a toto stúpení tejto verzie chápania ako jedine adekvátnej metódy humanistiky mlčky prehladajú, že „vo všetkom chápaní je teda niečo iracionálne, tak ako aj život sám je iracionálny; nemožno ho reprezentovať nijakými formulami logických operácií...“ (5, s. 325).

Z pohľadu, ktorý problematiku chápania artikuluje len v jej psychologickom rozmere, sa nám vidí oprávnená kritika napr. W. Stegmüllera, že rekonštrukcia normatívnych a kognitívnych presvedčení, ktoré viedli nejakú historickú osobnosť k istému konaniu na podklade vcítania sa historika, je len myšlienkovým experimentom, pričom sa historik neraz dopúšťa omylov identifikujúcej projekcie. Tento postup vedie k získaniu psychologických hypotéz, ktoré plnia funkciu vysvetľujúceho argumentu, ale vcítanie nám neposkytuje nijaké záruky ani prostriedky overenia, že takto hypotézy generované sú aj správne. Navyše, konštituovanie psychologických generalizácií odvodzuje historik zo svojej osobnej introspektívnej skúsenosti a snaží sa zaviesť isté všeobecné pravidelnosti (napr. na úrovni súvislostí medzi istým identifikovaným motívom a istým činom), ktoré potom uplatňuje pri objasňovaní sledovaného fenoménu. Myslíme si, že netreba osobitne argumentovať, že naznačený postup vedie nielen k problematickým, ale aj navzájom si odporujúcim výsledkom, čo presvedčivo ukázal E. Zilsel.⁴

Aby sme ostali na pôde historiografie, opätovne pripomeňme postavu Karla IV., v spojitosti s ktorým bolo vyslovených množstvo tvrdení,

⁴ Kritiku chápania ako vcítovania pozri In: 9.

súdiv a hodnotení, ktoré sa pohybovali od nekritického, romantizujúceho velebenia „otca vlasti“, tento tón podriaďujúci si celé spektrum proponovaných vysvetlení dielčích aspektov Karlovej doby, prevládal v obrodeneckom období, až k hanlivým, zavrhujuúcim zobrazovaniam „popského kráľa“ nielen v nacionalistickej nemeckej historiografii, ale aj z pera autorov vulgarizujúceho školometského marxizmu päťdesiatych rokov.

Z načrtnutých dôvodov nepokladáme chápanie redukované na vciťenie sa za nevyhnutný a postačujúci prostriedok v historickom ani sociálnom vysvetľovaní.

Na druhej strane však nechceme popierať prítomnosť takéhoto typu chápania v zmysle psychickej mohutnosti v medziľudskej komunikácii v širokom zmysle slova, teda nielen na úrovni verbálneho prenosu informácií, ale skôr ako prítomnosť empatie (vcitujúceho chápania) v architektúre komunikácie, ako viazanosť na situáciu medzisobných vzťahov, lebo „empatia je rezonanciou na konkrétnu osobnosť iného človeka“ [4, s. 72].

Viacvrstevnatú problematiku chápania ako metódy humanistiky však možno tematizovať aj z iného zorného uhla. Domnievame sa, že pre metodológiu spoločenských vied sú relevantné najmä hľadiská akcentujúce 1. sémantické problémy, otázky zmyslu a významu, nielen jazykových, ale ľubovoľných znakov; 2. komplex problémov spätých s riešením platnosti chápania v logickom, sémantickom, pragmatickom kontexte; 3. spektrum problémov súvisiacich so širšími noetickými problémami (napr. otázka objektívneho poznania psychiky iného).

Rozdiel medzi explanačiou v prírodných a humanitných odboroch sa niektorí autori pokúsili riešiť pomocou tzv. praktického sylogizmu. So zreteľom na logickú formu praktického zdôvodňujúceho vysvetlenia sú významné dve základné schémy praktickej inferencie. Predmetom sústredeného skúmania sú 1. tie podoby praktickej úsudkovej schémy, kde premisy opisujú činnosť ako nevyhnutný prostriedok pre dosiahnutie udávaného cieľa a 2. tie formy praktického sylogizmu, kde sa uskutočnenie činnosti pokladá za nevyhnutné, bez ohľadu na predpoklady a presvedčenia pôvodcu činnosti.

Máme napr. úsudkovú schému PS (praktický sylogizmus):

Premisy 1/ X chce realizovať Z

2/ X verí, že Z realizuje len vtedy, ak urobí f

Záver 3/ X realizuje f

Ďalšie typy úsudkovej schémy získame, ak 3 nahradíme výrokovými formami typu 3a/ pre X je racionálne urobiť f, 3b/ X chce urobiť f, 3c/ X musí vykonať f, 3d/ X by mal urobiť f.

Ide tu teda o problém platnosti praktického sylogizmu, ktorý súvisí s otázkou, čo prepožičiava týmto úsudkovým schémam vysvetľujúcu schopnosť a silu?

Dôvody, ktoré uvádzam pre svoje konanie, vysvetľujú a zdôvodňujú

ho len do tej miery, v akej nimi možno obhájiť priebeh konania ako racionálny, lenže ťažkosti súvisia práve s tým, či má logické argumenty môžu prinútiť racionálne konať. Potom však platí, že z premís 1 a 2 nevyplýva 3, ale len 3a. V našom prípade platná schéma znie: „ak chceš realizovať Z a veríš, že Z môžeš dosiahnuť len vtedy, ak vykonáš f, potom rob f“. Táto formulácia praktického sylogizmu sa blíži k modelom teórie rozhodovania, lebo premisu „X chce vykonať Z“ možno transformovať do tvaru „X preveruje stav Z pred stavom non Z“, a v zmysle kritérií racionálneho rozhodovania možno prepísať aj premisu 2.

Praktický sylogizmus implikuje predstavu o racionálnom konaní, ktoré rezultuje z racionálneho rozhodnutia a pojem racionálneho konania je vysvetľujúcim pojmom. Koncepcie racionálneho konania vychádzajúc z analýzy pojmov subjektívneho úžitku, subjektívnej pravdepodobnosti, informačnej bázy koncipujú nevyhnutné a postačujúce podmienky racionálneho rozhodovania vzhľadom na tri základné situácie (rozhodovanie s istotou, s rizikom, s neurčitostou). Pre všetky modely, ktoré zohľadňujú 1. údaje o subjektívnej hodnotovosti, ktorú subjekt pripisuje cieľu a výsledku činnosti, 2. údaje o tom, že agens konania postupuje so zreteľom na podmienky, v ktorých sa konanie realizuje, je príznačný vysoký stupeň abstrakcie a idealizácie, čo ich použiteľnosť vonkoncom neuľahčuje a miestami, okrem sféry strategického plánovania a s ním spätého spektra aktivít aj spochybňuje, keďže komplexnosť reálnych situácií, v ktorých procesy rozhodovania prebiehajú, nedovoľujú kalkulovať všetky mysliteľné šance, ani keď poznáme pravdepodobnosť dosiahnutia cieľa pri preferencii istej stratégie. Navyše, pre historika je rozhodujúce, pokiaľ ide o racionalitu, zdôvodňovanie výberu istých cieľov, a teda objasnenie presvedčení, ktoré, povedzme, istú historickú postavu viedli k danému rozhodnutiu, napr. prečo Karol IV. podporoval židovské pogromy. V tomto smere sa núka otázka, na čom spočíva racionálnosť mienok, presvedčení, ktoré vyústia do istého rozhodovania, ako sa utvára relácia preferencie a ako intervenujú v konaní normatívne sústavy predpisujúce, čo je správne a žiadúce. V riešení nadhodených problémov vidíme schodnú cestu pre posúdenie možností a limitov uplatnenia praktického sylogizmu v reálnom, historickom a sociálnom poznaní.

Napriek vysokému stupňu abstraktnosti, idealizácie a predpokladu racionálneho konania, rezultujúceho z racionálneho rozhodnutia, pričom kritériá racionálneho rozhodovania sú koncipované v duchu idey homo oeconomicus, nenazdávame sa, že aplikabilitu praktického sylogizmu ako nástroja zdôvodňujúceho vysvetlenia v humanistike možno zavrhnúť ako formálnu konštrukciu, číru fikciu, ktorá nehovorí nič o realite empirického sveta faktov: naopak, myslíme si, že schémy praktického sylogizmu môžu hrať úlohu metodologickej opory pri explanácii v historickom a sociálnom poznaní, možno pomocou nich rekonštruovať kananie a jeho rezultáty, pravda, za podmienky, že dokážeme pravdivo

identifikovať ciele, ktoré subjekt sledoval svojím konaním, čo predstavuje neľahký problém.

Opäť tu možno odkázať na M. Webera „... je, samozrejme, možné, vedecky užitočné a potrebné rozpracovať vety takéhoto typu: na dosiahnutie (hospodársko-politického) výsledku X je y jediným prostriedkom alebo za podmienok $b_1, b_2, b_3, y_1, y_2, y_3$ jedinými alebo najúčinnjšími prostriedkami. Treba zdôrazniť iba to, že problém spočíva v možnosti absolútne jednoznačne určiť, o čo sa usilujeme“ (10, s. 217—218).

V premisách praktického sylogizmu vystupujú teleologické pojmy (predmet, cieľ, účel, prostriedok), ktoré sú zároveň základnými pojmami teórie konania. Podmienky, ktoré praktický sylogizmus musí spĺňať, aby sme ho akceptovali ako prijateľné vysvetlenie, závisia teda od teórie konania, ktorá je ukrytá v pozadí, napr. či ide o kauzalistickú teóriu alebo intencionalný výklad ľudskej činnosti.⁵

Všimnime si ešte sémantický aspekt chápania ako metódy humanitných vied v tej podobe, ako ju uplatnil v marxizme M. M. Bachtin, ktorý pod chápaním nerozumel len chápanie jazykových výrazov, ale chápanie akýchkoľvek entít znakového charakteru (gesto, artefakt, dielo, výpoveď), pričom špecifickosť humanitných vied chcel odvodiť zo špecifickosti človeka, ktorú videl v tvorbe textu. „Človek vo svojej ľudskej špecifike sa vždy vyjadruje (hovorí), to znamená, vytvára text (aj keď len potenciálny). Tam, kde sa človek skúma mimo textu a nezávisle od neho, nejde o humanitné vedy, ale o anatómiu a fyziológiu človeka atď.“ (3, s. 319).

Bachtinove reflexie sa pohybujú na pomedzí medzi literárnou teóriou, lingvistikou, kulturológiou, filozofickou antropológiou. Prejavuje sa to nielen pri expozícii tematizovanej problematiky, ale aj pri jej rozvíjaní a riešení. Z tejto interdisciplinárnej perspektívy sa Bachtinovi podstata a povaha humanitného myslenia javí ako skúmanie textu, jeho miesta, funkcie a typov. „Text je prvotná danosť (reálnosť) a východiskový bod každej humanitnej disciplíny“ (3, s. 326). Nazdávame sa, že akcentovanie textu ako objektu humanitných vied je nepochybne ozvenou hermeneutiky Diltheyovho razenia spolu s motívom, v Bachtinovom uvažovaní neustále prítomným, zdôrazňujúcim zistenie, že „text je tou bezprostrednou skutočnosťou [skutočnosťou myšlienky a zážitkov], z ktorej jedine môže vychádzať každá disciplína humanitného myslenia“ (3, s. 314).

Ohniskom, v ktorom sa zbiehajú autorove úvahy na margo svojbytnosti humanitných vied, je predpoklad, že text sa konštituuje na pozadí určitého jazykového systému, pričom chápanie textu sa konkretizuje

⁵ Podľa intencionalistov (von Wright, R. Taylor, Melden) vzťah medzi pojmami motívu, intencie, kognitívnymi a volitívnymi predstavami a konaním nemá charakter empirický, ale logický, kým kauzalisti obhajujú názor, že ide o empirický, kauzálny vzťah [Chisholm, Davidson, Danto].

poukazmi na to, že text je vždy istou výpoveďou, ktorá sa realizuje v aktuálnom rečovom akte a styku, kde sa generujú významy a zmysly. Práve v tomto smere vidíme medzerovitost a Achillovu pätu Bachtinovej verzie chápania ako metódy špecifikujúcej humanistiku v opozícii voči prírodovede, lebo jeho vymedzenia významu a zmyslu sú príliš metaforické, hmlisté a nejednoznačné. Na druhej strane nemožno Bachtinovu uvažovaniu uprieť so zreteľom na problémy významu a zmyslu istú podobnosť s Wittgensteinovou koncepciou rodiny významov. Pre štýl Bachtinovo uvažovania je príznačné, že preferuje symbol pred pojmom, netotožnosť pred identitou, premenlivosť pred statikou, dialogickosť pred monologickosťou, neukončenosť pred ukončenosťou, pričom jeho základné tvrdenie vychádza z predstavy o „bezodnosti zmyslu“. Predsa si len myslíme, že bez konkrétnej koncepcie zmyslu a významu nie je možné uspokojivo riešiť sémantické problémy chápania v metodológii sociálneho a historického poznania. Ak totiž preferujeme, a to je práve Bachtinov prípad, mimolingvistické podmienky formovania významu jazykových znakov, ťažko sa možno vyhnúť relativizmu v tom stupni, kde končia hranice jeho prijateľnosti. Prílišné zdôrazňovanie premenlivosti a pohyblivosti významu, interferencie zmyslu a významu v rámci rečového aktu sa manifestuje u Bachtina aj v rovine hodnotenia „dvojsférovosti a dvojsubjektovosti“ humanitného myslenia. Táto dvojdomovosť sa prejavuje jednak v tom zmysle, že text ako výpoveď je čímsi neopakovateľným, jedinečným, jednak v tom smere, že text má svoje „fyzické telo“, ktoré je reprodukovateľné a opakovateľné.

Napriek tomu, že Bachtin pripúšťa existenciu viacerých druhov chápania (pochopenie jazyka znakov, pochopenie významu, pochopenie ako usúvzťažnenie textov) pôdorys jeho prístupu k tejto procedúre vyznačuje znovuprežitie založené na dialogickom styku, stretnutí, kontakte dvoch vedomí. V tomto smere sa aj na Bachtinovu koncepciu chápania vzťahujú vyššie spomenuté pripomienky. Navyše, ostáva neobjasnené, ako je to s objektivitou tvrdení získaných v humanitných disciplínach pomocou znovuprežitia zážitku fixovaného v texte. Koniec-koncov Bachtin sám priznáva, že „interpretácia zmyslov nemôže byť vedecká, je však hlboko gnozeologická“ [3, s. 339]. Navyše, vzhľadom na pomer medzi vysvetlením a chápaním nepokladáme za produktívnu ani jeho interpretáciu ľudskej činnosti ako textu, lebo toto vymedzenie konania podstatu metodologických problémov ešte viacej zatemňuje a nepodáva účinný nástroj pre overovanie hypotéz.

Hoci Bachtin vniesol nový, neošúchaný a podnetný pohľad do zatuchnutých analýz slovesnej tvorby a jeho princípy výkladu literárnej tvorby (karnevalizácia, dialogickosť, obraz jazyka v jazyku sa v mnohom, aj pre literárnu vedu, ukázali ako inšpiratívne, pokiaľ ide o metodologickú plauzibilitu a produktivnosť chápania široko ponímaného textu nielen ako komunikatívnej jednotky, ale priam ako *conditio humana*, neumožňuje jeho stanovisko, mimochodom inklinujúce skôr k historickej

hypotéze, než k presvedčivej, konzistentnej argumentácii, uspokojivo riešiť problémy chápania a vysvetlenia konania.

Hranice použiteľnosti chápania ako metódy v spoločenských vedách sú limitované interpretáciou ľudskej činnosti, lebo ak činnosť, lepšie povedané, niektoré jej druhy, napr. hru a prejavy človeka v mnohorakých formách spávania, dokážeme objasniť bez dovolávania sa intencionality, vedomého rozhodnutia a zodpovednosti prostredníctvom kauzálnych súvislostí, ktoré odzrkadľujú isté empirické zákonitosti (napr. medzi inštinktívnou výbavou a istými reakciami), ktoré odhalila etológia či sociológia, môžeme postupovať podľa schém explanácie platných v prírodných vedách: lenže akonáhle ľudskú činnosť interpretujeme ako konanie so zmyslom, významom, zodpovednosťou, vysvetlenie a chápanie priebehu konania, jeho podnecujúcich síl a výsledku sa musí dovolávať a opierať o sociálne pravidlá, ktoré plnia funkciu zákona, o pochopenie hodnôt a vôbec normatívnych sústav, ktoré determinuje konanie, o vysvetlenie vzťahu medzi potrebami, záujmami a konaním.

Vzhľadom na súčasný stav skúmaní v marxistickej metodológii spoločenských vied sa vynára naliehavá potreba pozrieť sa na vzťah medzi vysvetlením a chápaním zásadnejšie. Treba vyvodiť dôsledky z faktu, že napr. problematika platnosti schém praktického sylogizmu ako nástroja explanácie v humanistike je nerozlučne spätá s akceptovaním istej interpretácie ľudskej činnosti, čo prirodzene predpokladá zo strany filozofie asimilovať pri budovaní komplexnej teórie konania ako metodologicky zdôvodňujúcej bázy vysvetľovania v spoločenských vedách zásadné poznatky, ku ktorým dospeli tak empirické, ako aj normatívne disciplíny skúmajúce spoločnosť, dejiny a kultúru.

Nemožno mlčky obchádzať fakt, že človek nie je absolútne suverénnym subjektom všetkých svojich prejavov, ale že tieto sú determinované nielen sociokultúrne, ale aj jeho biologickou prirodzenosťou a telesnosťou, čo musí nájsť svoje vyjadrenie aj v problematike vysvetľovania.

Dôraznejšie sa žiada uplatniť názor, že rozdiely a súvislosti medzi chápaním a vysvetlením sú dve roviny, v ktorých sa pohybuje historické a sociálne poznanie, pričom obidve roviny prebiehajú v tesnej súhre a protihre, a len ako celok v rámci fungovania vedeckého poznania koncipujú zmysluplnú výpoveď o človeku, dejinách a kultúre.

Skrytým východiskom a centrom predložených úvah bola interpretácia pomeru medzi chápaním a vysvetlením nie v zmysle vylučujúceho sa protikladu, ale komplementárneho doplnenia.

LITERATÚRA

1. Antológia z diel filozofov. Pozitivismus, Voluntarizmus, Novokantovstvo. Bratislava 1967.
2. APEL, K. O.: The Erklären-Verstehen controversy in the Philosophy of the Natural and Human Sciences. In: Contemporary Philosophy. Vol. 2. Boston—London 1982.

3. BACHTIN, M. M.: Estetika slovesnej tvorby. Bratislava 1988.
4. BUDA, B.: Čo vieme o empatii? Bratislava 1988.
5. DILTHEY, W.: Život a dejinné vedomie. Bratislava 1980.
6. MAREK, Ch. J.: Beabsichtigen — Verursachen — Verhalten. In: Handlungstheorie interdisziplinär. Bd. 2, erster Halband. München 1978.
7. KOSTUK, N. V.: Vysvetlenie, predvídanie, chápanie. In: K otázkam metodológie spoločenských vied. Bratislava 1986.
8. SPĚVÁČEK, J.: Karel IV. Praha 1979.
9. STEGMÜLLER, W.: Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und analytische Philosophie. Bd. I. Berlin-Heidelberg-New York 1969.
10. WEBER, M.: K metodológii spoločenských vied. Bratislava 1983.
11. WRIGHT von G. H.: Erklären und Verstehen. Frankfurt 1974.

ЭКСПЛАНАЦИЯ И ПОНИМАНИЕ В ГУМАНИСТИКЕ: КОНТРАВЕРСИЯ ИЛИ КОМПЛЕМЕНТАРНОСТЬ?

Татьяна Седова

В статье анализируются различия и связи между пониманием и объяснением в общественных науках. На фоне предпосылки их комплементарности определяется различие между описанием и объяснением, причем всеобщие методологические и философские размышления обоснованы конкретным историографическим материалом. На этом фактическом поле обращается внимание на различие между экспликации понятий и экспланацией онтических сущностей (исторические факты, события, действия).

В связи с практическим силлогизмом как формой обосновывающего объяснения возникает вопрос о верности этой схемы рассуждения, а о характеристиках нетривиальной и корректной экспланации критикуется психологическая интерпретация понимания.

EXPLANATION UND VERSTEHEN IN DER HUMANISTIK: KONTROVERSE ODER KOMPLEMENTARITÄT

Tatiana Sedová

Im Aufsatz werden Unterschiede und Zusammenhänge zwischen Verstehen und Erklärung im Bereich der Gesellschaftswissenschaften analysiert. Unter der Annahme ihrer Komplementarität wird der Unterschied zwischen Beschreibung und Erklärung definiert, wobei allgemeine methodologische und philosophische Überlegungen mit konkretem historiographischen Material belegt werden. In diesem Feld der Tatsachen wird auf die Unterschiedlichkeit zwischen Explikation der Begriffe und Explanaton ontischer Entitäten (historische Tatsachen, Ereignisse, Taten) aufmerksam gemacht.

Im Zusammenhang mit dem praktischen Syllogismus als einer Form der begründenden Erklärung wird die Frage der Gültigkeit dieses Urteilschemas aufgeworfen. Auf dem Hintergrund von Charakteristiken nichttrivialer und korrekter Explanaton wird die psychologische Interpretation des Verstehens einer Kritik unterzogen.